

Designing Quranic Model for Identifying and Countering the Instrumental Use of Religion (By Thematic analysis method)

Seyyedhossin olyanasab¹, Mahammad Mahdavi², Sakineh ashrafi saray³

1. Associate Professor, Faculty of Theology, University of Tabriz. psy_olya@yahoo.com
2. Department of Islamic Studies, Faculty of Theology and Islamic Sciences, Tabriz University, Tabriz, Iran. mo.madavi@tabrizu.ac.ir
3. Department of Quran and Hadith Sciences, Faculty of Theology and Islamic Sciences, Tabriz University, Tabriz, Iran. taheralizadeh@aut.ac

Article Info

Abstract:

Article type:

Research Article

Print ISSN:

2716-9812

Online ISSN:

2717-3488

Received:2025/11/23

Detected:2026/02/04

Accepted:2026/02/28

Available:2026/02/28

Keywords:

Quranic model, religion, instrumental religion, seasonal religiosity, Coping strategies

Religion is a comprehensive plan of life that, if properly understood and applied, plays an effective role in the prosperity of human societies. The opposite concept of its correct application is Instrumental Use of Religion, In which an individual or group uses religion as a means to achieve personal, group, or political interests and exploit others. In order to answer the question of what instrumental religion is and how to deal with it, the present study seeks to examine Quranic verses by using the Thematic analysis method And provide a comprehensive model for identifying and dealing with instrumental religion .After analyzing the data obtained from the verses and interpretive sources, the findings of this study were categorized into 141 key propositions, 279 basic themes, 29 organizing themes, and 6 comprehensive themes, and based on them, the desired model was designed. The proposed model consists of 6 main components: The religiosity, personality, behavior and goals of instrumental religion, instrumental religious methods, and ultimately, confronting instrumental religion. According to the proposed model, instrumental religionists have a high level of religious knowledge, but their beliefs and behaviors are very contradictory .To achieve their own non-religious goals, which have in common the pursuit of superiority in numerous areas, they choose a limited part of religion that serves their interests The proposed solution of this model for dealing with instrumental religion is influenced by the cognitive nature of instrumental religion and its ability to create deviations in people's cognition. Therefore, the common feature of strategies for dealing with instrumental religion is strengthening people's cognition.

Cite this article: Seyyedhossin olyanasab, Designing Quranic Model for Identifying and Countering the Instrumental Use of Religion (By Thematic analysis method) , **Religious studies and efficiency**, 5(18), 23-44.

https://nrr.tabrizu.ac.ir/article_21314.html

Publisher: University of Tabriz

طراحی الگوی قرآنی شناسایی و مواجهه با دین‌ابزاری (به روش تحلیل مضمون)

سیدحسین علیاناسب^۱، محمد مهدوی^۲، سکینه اشرفی سرای^۳

۱- دانشیار دانشکده الهیات دانشگاه تبریز. psy_olya@yahoo.com

۲- گروه معارف اسلامی، دانشکده الهیات و علوم اسلامی، دانشگاه تبریز، تبریز، ایران. mo.madavi@tabrizu.ac.ir

۳- رشته علوم قرآن و حدیث، دانشکده الهیات و علوم اسلامی، دانشگاه تبریز، تبریز، ایران. taheralizadeh@aut.ac

چکیده

اطلاعات مقاله

دین برنامه جامع زندگی است که اگر به‌درستی مورد شناخت و کاربست قرار گیرد نقش مؤثری در سعادت جوامع انسانی ایفا می‌کند. مفهوم مخالف کاربست صحیح آن، دین‌ابزاری است که به‌موجب آن فرد یا گروهی از دین، به‌عنوان وسیله‌ای برای دستیابی به منافع فردی، گروهی یا سیاسی و سوءاستفاده از دیگران بهره می‌برند. پژوهش حاضر در راستای پاسخ به سؤال از چیستی دین‌ابزاری و چگونگی مواجهه با آن درصدد است با بهره‌گیری از روش تحلیل مضمون، آیات قرآنی را بررسی و الگوی جامعی را به‌منظور شناسایی و مواجهه با دین‌ابزاری پیشنهاد کند. پس از تحلیل داده‌های حاصل از آیات و منابع تفسیری، یافته‌های این پژوهش در ۱۴۱ گزاره کلیدی، ۲۷۹ مضمون پایه، ۲۹ مضمون سازمان‌دهنده و ۶ مضمون فراگیر، دسته‌بندی و بر اساس آنها الگوی مورد نظر طراحی شد. الگوی پیشنهادی از ۶ مؤلفه اصلی دین‌داری، شخصیت‌شناسی، رفتارشناسی و اهداف دین‌ابزاران، روش‌های دین‌ابزاری و درنهایت مواجهه با پدیده مذکور تشکیل شده است. مطابق الگوی پیشنهادی، کسانی که از دین استفاده ابزاری می‌کنند از شناخت دینی قابل توجهی برخوردارند؛ ولی باورها و رفتارهایشان بسیار متناقض است. آنها برای دستیابی به اهداف غیردینی که وجه مشترک آن برتری‌طلبی در عرصه‌های متعدد است، دینداری و دین‌گرایی گزینشی و موسمی را در پیش می‌گیرند و بخش‌های محدودی از دین را برمی‌گزینند که منافع آنها را تأمین می‌کند. راهکار پیشنهادی این الگو برای مواجهه با دین‌ابزاری، متأثر از ماهیت شناختی دین ابزاری و قابلیت آن در ایجاد انحراف در شناخت مردم است، بنابراین وجه مشترک راهکارهای مقابله‌ای با دین‌ابزاری تقویت شناخت مردم است.

نوع مقاله:

مقاله پژوهشی

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۹/۰۲

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۱۰/۱۵

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۱۲/۰۹

تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۱۲/۰۹

کلید واژه‌ها:

الگوی قرآنی، دین، دین‌ابزاری، دین‌داری موسمی، راهکارهای مقابله‌ای

استناد: سید حسین علیاناسب، طراحی الگوی قرآنی شناسایی و مواجهه با دین‌ابزاری (به روش تحلیل مضمون)، دین پژوهی و کارآمدی، ۵ (۱۸)، ۲۳-۴۴.

https://nrr.tabrizu.ac.ir/article_21314.html

ناشر: دانشگاه تبریز.

مقدمه و بیان مسأله

دین‌داری پدیده ارزشمندی است که نقش مهمی در بعد فردی و اجتماعی زندگی انسان‌ها ایفا می‌کند. همین امر موجب شده است خداوند پیوسته، برترین بندگانش را متولیان دین قرار دهد تا ضمن تبیین ابعاد دین و تربیت دینی مردم، با انحرافات دینی و سوءاستفاده‌های دینی مقابله کنند؛ اما تاریخ ادیان و انبیا گواه است که افراد و اصناف زیادی همواره درصدد سوءاستفاده از ادیان الهی بوده و به طرق مختلف تلاش می‌کنند آن را ابزاری برای رسیدن به منافع و مطامع شخصی و صنفی خود قرار دهند؛ همان‌طور که امام حسین (ع) می‌فرماید: «النَّاسَ عَبِيدُ الدُّنْيَا وَ الدِّينُ لَعْقٌ عَلَى أَلْسِنَتِهِمْ يَحُوطُونَهُ مَا دَرَّتْ مَعَائِشُهُمْ فَإِذَا مُحْصُوا بِالْبَلَاءِ قَلَّ الدِّيَانُونَ؛ مردم بنده دنیا هستند و دین لقلقه زبان آن‌هاست تا جایی که دین وسیله زندگی آن‌هاست، دین‌دارند و چون در معرض امتحان قرار گیرند، دین‌داران کم می‌شوند» (حرانی، ۱۳۷۶: ۲۴۵).

این پدیده که در پژوهش حاضر از آن به دین‌ابزاری تعبیر می‌شود، یکی از مصادیق سوءاستفاده از دین‌داری است که موجب می‌شود دین از کارکرد اصلی خود که هدایت انسان‌ها و اجتماع بشری به سوی سعادت است خارج شده و به ابزاری برای دستیابی به اهداف شخصی، دنیایی یا تثبیت اقتدار ظاهری و موقعیت اجتماعی فرصت‌طلبان تبدیل شود و در نتیجه ارزش و جایگاه اجتماعی خود را از دست بدهد و نیز موجبات تغییر نگرش مردم به دین، سستی در ایمان مردم، دین‌گریزی و ناامیدی دین‌داران فراهم شود. حال با توجه به این که با رونق یافتن شعارها و شعائر مذهبی بخصوص، شکل‌گیری نظام اسلامی، انگیزه فرصت‌طلبان برای دین‌ابزاری نیز افزایش پیدا می‌کند که علاوه بر ایجاد هزینه برای حکومت اسلامی ممکن است راه را برای سلسله انحرافات بعدی باز کرده و پیامدهای ناگوار سیاسی و امنیتی را به دنبال آورد. دین‌ابزاری موضوع مهمی به حساب می‌آید که مقتضی است چپستی، چگونگی شیوع و راهکارهای مقابله با آن، مورد بررسی جدی قرار گیرد. پژوهش حاضر با این پیش‌فرض که دین‌ابزاری در همه اعصار شایع بوده و انبیای الهی را به چالش طلبیده است و تعالیم الهی، بخصوص قرآن کریم که برای تمام مشکلات و مسائل مرتبط با هدایت انسان و زندگی بشری نسخه درمان و راهکارهای مناسب و معینی ارائه کرده است، درصدد است با بهره‌گیری از روش تحلیل مضمون، مدل مفهومی دین‌ابزاری در قرآن کریم را طراحی و برای معرفی و مقابله با این پدیده آسیب‌زا و به چالش کشنده حوزه دین‌داری، معرفی نماید.

پیشینه پژوهش

موضوع دین‌ابزاری مورد پژوهش مستقیم قرار نگرفته است؛ اغلب مطالعات بدون اشاره به پدیده دین‌ابزاری، جریان‌های انحرافی همانند مدعیان مهدویت، خوارج، منافقان و ... را معرفی و سوءاستفاده آنها از دین را

مورد توجه قرار داده‌اند. از آثار اندکی که تا حدی با موضوع پژوهش حاضر همسویی دارند می‌توان به موارد زیر اشاره کرد:

- پایان‌نامه بیتا میرزانی (۱۳۹۵) با عنوان «آسیب‌شناسی دین‌داری از منظر قرآن کریم» که به تعریف ماهیت دین و انواع دین‌داری و مدیریت آسیب‌پذیری دین‌داری پرداخته است.
- پایان‌نامه مهدی صدری (۱۳۹۵) با عنوان «آسیب‌شناسی رفتار ضد دینی دین‌داران با تکیه بر قرآن و حدیث» که رفتارهای ضد دینی را به دودسته آسیب‌های شخصی و آسیب‌های محیطی - اجتماعی تقسیم کرده و سپس به بررسی عوامل بروز هر کدام پرداخته است.
- دلشاد تهرانی (۱۳۹۵) در کتاب «رهزنان دین: آسیب‌شناسی دین و دین‌داری در نهج‌البلاغه» عوامل دین‌گریزی را از منظر نهج‌البلاغه مورد توجه قرار داده است.
- این پژوهش برای اولین بار به موضوع دین‌ابزاری پرداخته است. لازم به ذکر است که دلیل بهره‌گیری از روش تحلیل مضمون هم بدیع و جدید بودن موضوع است بدین دلیل که طراحی مدل مفهومی به روش تحلیل مضمون، برای مطالعاتی با پیشینه اندک به کار گرفته می‌شود.

۱- مبانی نظری پژوهش

۱-۱ مفهوم‌شناسی دین‌ابزاری

دین‌ابزاری به مفهومی اطلاق می‌شود که از دین به‌عنوان وسیله‌ای برای دستیابی به اهداف و منافع و مطامع شخصی، اجتماعی و سیاسی برخی افراد استفاده شود. این اصطلاح از متون دینی اخذ شده است که به استفاده ابزاری از دین اشاره کرده و آن را تقبیح کرده‌اند؛ امام علی (ع) می‌فرماید: «مِنَ الشَّقَاءِ أَنْ يَصُونَ الْمَرْءَ دُنْيَاهُ بِدِينِهِ؛ از شقاوت و بدبختی است که انسان دنیای خود را با خرج کردن دینش حفظ کند» (تمیمی آمدی، ۱۳۷۸: ۲۷/۱). آن حضرت همچنین در عهدنامه مالک اشتر فرمود: «فَإِنَّ هَذَا الدِّينَ قَدْ كَانَ أَسِيرًا فِي أَيْدِي الْأَشْرَارِ يُعْمَلُ فِيهِ بِالْهَوَىٰ وَتُطَلَّبُ بِهِ الدُّنْيَا؛ همانا این دین در دست بدکاران گرفتار بود که در آن به هوس عمل می‌کردند و در طلب دنیا بودند» (نهج‌البلاغه، نامه ۵۳). تعبیر «اسیر» برای دین حاکی از آن است که کسانی دین را چون اسیران تلقی کرده و آن را مملوک خود می‌دانند و می‌کوشند دین را در خدمت هوا و هوس و مطیع اوامر خودشان قرار دهند. بر این اساس دین‌ابزاری به وضعیتی اطلاق می‌شود که در آن دین و آموزه‌های آن - به‌جای نقش معنوی و اخلاقی خود - به ابزاری برای دستیابی به اهداف غیرمذهبی مانند منافع سیاسی، اجتماعی، اقتصادی یا شخصی تبدیل می‌شود. اندیشمندان دینی هم پیوسته هشدار می‌دهند که اگر دین نقشی ابزاری پیدا کند و در خدمت تمایلات و مطامع اشخاص و در حوزه اقتدار آنان واقع شود، آسیب‌های جدی به دین و دین‌داری وارد می‌گردد؛ بدین دلیل که وقتی دین و دین‌داری نقش ابزاری بیابد، از رنگ فطری

خود جدا شده و به رنگ تمایلات و مطامع اشخاص درمی‌آید و چنین رنگی موجب دل‌زدگی و بی‌زاری مردم از دین و دین‌داری می‌شود (دلشاد تهرانی، ۱۳۹۵: ۲۳۱).

۲-۱- شخصیت‌شناسی دین‌ابزاران

دین‌ابزاری می‌تواند از سوی هر فرد و گروهی اتفاق بیفتد؛ دین‌ابزاران ممکن است افراد ضد دین، بی‌دین یا حتی ضعیف‌الایمان باشند، آنها لزوماً دین‌دار نیستند ولی برای کسب قدرت و سلطه بر دیگران از برخی نمادها و گزاره‌های دینی که با منافعشان سازگار باشد استفاده می‌کنند و بخش‌های دیگر را مسکوت می‌گذارند. بدین ترتیب شاخصه مشترک آنها دین‌گرایی گزینشی است که خداوند با بیان «أَفْتَتُمُنُونَنَ بَعْضُ الْكِتَابِ وَتَكْفُرُونَ بَعْضٌ»^۱ آن را مذمت کرده است. تظاهر به دین‌داری گزینشی برای رسیدن به موقعیت‌های مادی توسط گروه‌های متعددی اتفاق می‌افتد که در ذیل به بخشی از آنها اشاره شده است؛

۱-۲-۱ سیاست‌مداران سودجو

برخی سیاست‌مداران فرصت‌طلب با استفاده از شعارهای مذهبی، اهداف سیاسی و دنیوی خود را پیش می‌برند. پیامبر (ص) در فرمایش «لکلّ شیء آفة تفسده و آفة هذا الدین ولاة السوء» (پاینده، ۱۳۲۴: ۶۲۲/۱) به آسیب سیاست‌بازان منحرف بر دین اشاره کرده است؛ این گروه از سال‌های پس از رحلت پیامبر قابل شناسایی هستند و معاویه بن ابی‌سفیان بارزترین نمونه سیاست‌مدار سودجوست که با سوءاستفاده از دین، آن را از صحنه زندگی امت اسلامی خارج می‌کرد، سیاست معاویه، حمایت از فرقه‌های ساختگی و تفسیرهای انحرافی و گمراه‌کننده از دین بود که سلطه و فساد او را توجیه می‌کرد؛ بر همین اساس مرجئه که معتقد بودند ارتکاب گناه به ایمان اهل قبله، ضرری نمی‌رساند و هرگونه اعتراض و انقلاب توده‌های مردم در برابر خلیفه وقت حرام است و فرقه جبریه که هر پیشامدی را از طرف خدا و انسان را در انجام امور خود مجبور می‌پنداشت، مورد حمایت آشکار معاویه قرار داشتند (ادیب، ۱۳۳۶: ۱۳۳). دین‌ابزاری دیگر معاویه سوءاستفاده از قرآن برای فریب سپاه امام علی و نجات لشکر شام از شکست بود (نصرین مزاحم، ۱۴۰۴: ۴۷۷). حضرت علی (ع) در نامه‌ای به معاویه به سوءاستفاده وی از دین برای کسب منافع دنیوی اشاره کرده و فرمود: «فَعَدَوْتَ عَلَيَّ الدُّنْيَا بِتَأْوِيلِ الْقُرْآنِ؛ با تأویل و تفسیر به رأی قرآن، در پی دنیا تاختی» (نهج‌البلاغه، نامه ۵۵). در دوره‌ی معاصر نیز رضاخان پهلوی حرکت سیاسی خود را با تظاهر به اسلام دوستی، اهتمام به امور دینی و علاقه به اهل‌بیت (ع) شروع کرد، حتی در اواخر دوره ریاست وزرایی خود در ۱۱ آبان ۱۳۰۴ شمسی، طی اعلامیه‌ای دستور داد کلیه دکان‌های مشروب‌فروشی و قمارخانه‌ها در سراسر کشور تعطیل شوند؛ اما وی پس از جلوس به تخت سلطنت، چهره واقعی خود را نشان داد و سیاست‌های ضد مذهبی خود را به اجرا درآورد (مرکز بررسی اسناد تاریخی، ۱۳۷۸: ۶۳ تا ۶۵).

۲-۲-۱ منافقان

منافقان در طول تاریخ همواره از دین به عنوان ابزاری برای پیشبرد اهداف خود و جلب اعتماد دیگران استفاده کرده‌اند. قرآن کریم یکی از دین ابزاری‌های آنها را قسم خوردن می‌داند «اتَّخَذُوا أَيْمَانَهُمْ جُنَّةً» (منافقون، ۲). آنها سوگندهای دروغین خود را سپر قرار داده و با وارونه‌سازی امور مردم را از دین خدا برمی‌گرداندند. روش دیگر آنها ظاهرسازی در گفتار و رفتار است؛ «وَ إِذَا رَأَيْتَهُمْ تُعْجِبُكَ أَجْسَامُهُمْ وَ إِن يَقُولُوا تَسْمَعُ لِقَوْلِهِمْ...»؛ آنان بدون اینکه ایمان و باور عمیقی به دین داشته باشند برای فریب دادن دیگران از نشانه‌های ظاهری دین مانند نماز، روزه، لباس‌های مذهبی و حتی حضور در مراسم دینی بهره می‌برند، در ظاهر طوری رفتار می‌کنند که گویی برای مصلحت و خیرخواهی مردم قدم برمی‌دارند و به گونه‌ای سخن می‌گویند که برای اهل ایمان جذاب و قانع‌کننده باشد در حالی باطن آنها هیچ تناسبی با ظاهرشان ندارد و هیچ خیر و فایده‌ای بر گفتار و رفتار آنان مترتب نیست (طباطبایی، ۱۳۷۴: ۴۷۱/۱۹).

۳-۲-۱ عالمان فاسد

جایگاه خطیر عالمان دینی موجب می‌شود که هرگونه سوء رفتار آنها موجب سلب اعتماد مردم از باورها و ارزش‌های دینی شود. یکی از سوء رفتارهای مؤثر عالمان دینی استفاده ابزاری از دین است که با سرزنش خداوند مواجه شده است که می‌فرماید: «فَوَيْلٌ لِلَّذِينَ يَكْتُبُونَ الْكِتَابَ بِأَيْدِيهِمْ ثُمَّ يَقُولُونَ هَذَا مِنْ عِنْدِ اللَّهِ لَيْسَتْ رُؤْيَا بِهِ ثَمَنًا قَلِيلًا؛ وای بر کسانی که با دست خودشان کتابی می‌نگارند و سپس می‌گویند این از سوی خدا آمده است تا آن را به بهای اندکی بفروشند» (بقره، ۷۹). قرآن کریم و روایات اهل بیت به مصادیق فراوانی از عالمان دینی منحرف اشاره کرده که با تمسک به نمادها و ظواهر دینی مردم را گمراه کرده‌اند؛ یکی از این مصادیق سامری است که در غیاب حضرت موسی مردم را به انحراف دینی کشاند و زمانی که با سرزنش آن حضرت مواجه شد پاسخ داد: «بَصُرْتُ بِمَا لَمْ يَبْصُرُوا بِهِ فَقَبَضْتُ قَبْضَةً مِّنْ أَثَرِ الرَّسُولِ فَنَبَذْتُهَا وَكَذَلِكَ سَوَّلَتْ لِي نَفْسِي؛ [سامری] گفت: من چیزی را دیدم که آنان ندیدند، پس مشتکی از اثر پیام‌رسان (فرشته) برگرفتم و آن را افکندم؛ و این گونه نفس من این کار را برایم آراست» (طه، ۹۶).

این آیه نشان می‌دهد که سامری مدعی است چیزی را دیده که دیگران ندیده‌اند و او از مقام والایی برخوردار بود و آیاتی را می‌دید که مردم عادی از دیدن آن عاجز بودند؛ اما در غیاب حضرت موسی با سوءاستفاده از قابلیت‌های خود سعی کرد اختیار امت را به دست بگیرد. وی مجسمه‌ای طلایی گوساله‌ای را درست کرده و آن را به عنوان معبود بنی‌اسرائیل معرفی کرد. نکته دیگری که بر دانش تاریخی و مردم‌شناسی سامری دلالت می‌کند این است که مصریان باستان گاو نر را نیایش کرده و آن را نماد باروری می‌دانستند و حتی فرعون را هم که عامل حاصلخیزی و باروری تصور می‌کردند، نمادی از گاو نر می‌پنداشتند. سامری با استفاده از همین سابقه ذهنی و رگه‌هایی از تقدس گاو که هنوز هم در اذهان مردم باقی‌مانده بود توانست مردم را فریب داده و از خدا روی گردان کند (علیانسب، ۱۳۹۷: ۸۹).

۳-۱ روش‌شناسی دین‌ابزاری

وجه مشترک تمام رفتارهای دین‌ابزاری این است که از دین و هر چه منسوب به دین باشد برای رسیدن به اهداف شخصی، سیاسی، اقتصادی و ... بهره‌برداری می‌کنند؛ این سوءاستفاده محدود به حیثه خاصی نیست و استفاده ابزاری از شعائر و نمادهای دینی، آیین‌ها، مناسک و اماکن مذهبی با مقاصد غیردینی را شامل می‌شود که بارزترین مصداقش در ساخت «مسجد ضرار» است که یک تظاهر به ساخت اماکن مقدس اسلامی به‌منظور مبارزه با نظام اسلامی توسط منافقان بود؛ علامه طباطبایی در تفسیر آیه «وَ الَّذِينَ اتَّخَذُوا مَسْجِدًا ضِرَارًا وَ كُفْرًا وَ تَفْرِيقًا بَيْنَ الْمُؤْمِنِينَ وَ إِرْصَادًا لِمَنْ حَارَبَ اللَّهَ وَ رَسُولَهُ مِنْ قَبْلُ وَ لِيَحْلِفُنَّ إِنْ أَرَدْنَا إِلَّا الْحُسْنَى» غرض منافقان از مسجده سازی را اضرار به مومنان، تفرقه میان آنها و ترویج کفر دانسته است (طباطبایی، ۱۳۷۴: ۵۳۰/۹)؛ چرا که منافقان که در صدد ترک جهاد بودند و برای فرار از سرزنش مسلمانان به خاطر آن، ساخت مسجد ضرار را به عنوان توجیهی مقدس برای عدم حضور در جبهه‌ها تلقی کردند و کوشیدند به ترک جهاد خود وجهه شرعی بخشند (مکارم شیرازی، ۱۳۷۱: ۱۳۷/۸). مفسر کاشف ذیل آیه مربوط به مسجد ضرار بیان میکند که از آغاز پیدا شدن نفت در کشورهای عربی و تأسیس شرکت‌های بیگانه، به همراه آن‌ها صدها شبیه مسجد ضرار، به صورت‌ها و شکل‌های گوناگون ساخته شدند. برخی از آن‌ها به نام‌های کلیسا، مؤسسه پژوهشی، کتابخانه عمومی، انجمن دینی، باشگاه فرهنگی و باشگاه ورزشی پا به عرصه گذاشتند و برخی نیز به صورت کتاب، روزنامه و سخنرانی به نام دین و میهن چاپ و منتشر می‌شوند. این مؤسسه‌ها و نشریه‌ها، هدفی جز نابودی دین و میهن ندارند و پروژه‌هایی از این قبیل که برونش رحمت و درونش عذاب است فراوان هستند (مغنیه، ۱۴۲۴: ۴۰۱۶۴). مراسم‌های مذهبی و عزاداری اهل بیت نیز که از ابزارهای مهم حفظ هویت اسلامی و تقویت روحیه مقاومت در برابر ظلم و بی‌عدالتی هستند گاهی مورد استفاده دشمنان با اغراض سلطه و تفرقه قرار می‌گیرند؛ برگزاری روضه حضرت فاطمه (س) توسط سفارت انگلیس در تهران در دوره قاجار یکی از مصداق این سوءاستفاده‌هاست؛ روضه‌خوانی که هرروز در مسجدی در همسایگی سفارت عثمانی، روضه حضرت زهرا (س) را می‌خواند و به خلفای اهل سنت ناسزا می‌گفت... بعداً مشخص شد که این روضه‌خوان بدون آن‌که متوجه شود با حمایت مالی سفارت انگلستان و توسط مزدوران ظاهرالصلاح اجیرشده بود تا با تحریک احساسات مذهبی، روابط ایران و عثمانی را تضعیف کند (محمدی، ۱۳۸۸: ۱۳۰).

۲- روش پژوهش

پژوهش حاضر با بهره‌گیری از روش استقرائی، آیات قرآن را بررسی کرده و الگوی جامع شناخت و مواجهه با دین‌ابزاری را طراحی و پیشنهاد می‌کند. روشی که در این پژوهش به کار می‌رود روش تحلیل مضمون^۱ است. در تحلیل مضمون، داده‌ها به روش استقرایی و «از جزء به کل» مرتب شده و درنهایت به ترسیم الگو منتهی می‌شوند، این فرایند در چند مرحله به ترتیب ذیل اجرا می‌شود (براون^۲ و کلارک^۳، ۲۰۰۶: ۸۸).

-
1. Thematic Analysis
 2. Braun, Virginia
 3. Clarke, Victoria

در گام اول، پژوهشگر داده‌های مورد نیاز را جمع کرده و آن‌ها را به نمونه‌های کوچک‌تر تبدیل و برای کدگذاری آماده می‌کند. به همین منظور با توجه به موضوع و هدف پژوهش حاضر، گزاره‌های قرآنی که بر استفاده ابزاری از دین دلالتی می‌کردند جمع‌آوری و مطالعه شد و بررسی گزاره‌ها و استخراج مضامین از قرآن تا مرحله اشباع نظری ادامه پیدا کرد و در نهایت یافته‌های اولیه در ۱۴۱ گزاره کلیدی کوتاه خلاصه شدند. اساسی‌ترین بخش این گزاره‌ها که می‌توانست دین‌ابزاری را توصیف و ارزیابی کند به‌عنوان مضامین پایه در نظر گرفته شد و پس از تبدیل گزاره‌ها به کدها و مضامین مرتبط، ۲۷۹ مضمون پایه در پژوهش حاضر به دست آمد. بخشی از گزاره‌های کلیدی مرتبط با دین‌ابزاری و نحوه استخراج مضامین پایه در جدول ذیل بیان شده است؛

ردیف	گزاره کلیدی مستخرج از قرآن کریم	مضمون پایه مستخرج
۱	وَالَّذِينَ اتَّخَذُوا مَسْجِدًا ضِرَارًا وَكُفْرًا وَتَفْرِيقًا بَيْنَ الْمُؤْمِنِينَ وَإِرْصَادًا لِمَنْ حَارَبَ اللَّهَ وَرَسُولَهُ مِنْ قَبْلُ وَلَيَحْلِفُنَّ إِنْ أَرَدْنَا إِلَّا الْحُسْنَى (توبه، ۱۰۷).	استفاده از نمادهای مقدس ترویج کفر ایجاد تفرقه تأسیس پایگاه نفاق ضرر به مسلمانان قسم خوردن به خیرخواهی
۲	وَإِذَا لَقُوا الَّذِينَ آمَنُوا قَالُوا آمَنَّا وَإِذَا خَلَوْا إِلَىٰ شَيَاطِينِهِمْ قَالُوا إِنَّا مَعَكُمْ إِنَّمَا نَحْنُ مُسْتَهْزِئُونَ (بقره، ۱۴).	تظاهر به ایمان در میان مؤمنان افراد دارای شخصیت ضعیف و ترسو تأسیس حکومت اسلامی اعلان کفر خود در خلوت دوستی با بیگانگان
۳	بروز «نفاق» در جامعه معمولاً معلول یکی از دو چیز است: پیروزی و قدرت آئین انقلابی موجود و تسلط آن بر اجتماع ضعف روحیه و فقدان شخصیت و شهامت کافی برای رویارویی با حوادث سخت (مکارم شیرازی، ۱۳۷۱: ۹۹/۱)	پیروی از آیات تأویل‌پذیر

قصده فتنه‌انگیزی انحراف اعتقادی	هُوَ الَّذِي أَنْزَلَ عَلَيْكَ الْكِتَابَ مِنْهُ آيَاتٌ مُحْكَمَاتٌ هُنَّ أُمُّ الْكِتَابِ وَأُخَرُ مُتَشَابِهَاتٌ فَأَمَّا الَّذِينَ فِي قُلُوبِهِمْ زَيْغٌ فَيَتَّبِعُونَ مَا تَشَابَهَ مِنْهُ ابْتِغَاءَ الْفِتْنَةِ وَابْتِغَاءَ تَأْوِيلِهِ (آل عمران، ۷) کسانی که در دل‌هایشان انحراف دارند و از حق رویگردان هستند و اهداف پلید و سوئی دارند آیات را بر خلاف حقیقت تأویل می‌کنند (مغنیه، ۱۴۰۰: ۱۰/۲)	
گزینشی عمل کردن در دین خارج از دایره اسلام بودن	ان الَّذِينَ يَكْفُرُونَ بِاللَّهِ وَرُسُلِهِ وَيُرِيدُونَ أَنْ يُفَرِّقُوا بَيْنَ اللَّهِ وَرُسُلِهِ وَيَقُولُونَ نُؤْمِنُ بِبَعْضٍ وَنُكْفِرُ بِبَعْضٍ وَيُرِيدُونَ أَنْ يَتَّخِذُوا بَيْنَ ذَلِكَ سَبِيلًا (نساء، ۱۵۰) می‌خواهند راهی میان کفر و ایمان برگزینند در حالی آنها جزو کفار محسوب می‌شوند (مغنیه، ۱۴۰۰: ۴۷۸/۲)	۴
هدف نهایی بودن سلطه بر جامعه طرح شروط محال برای توجیه فرار از مسؤولیت ثروت‌اندوزی از کنار دین‌داری لزوم مدیریت انتظارات	وَقَالُوا لَنْ نُؤْمِنَ لَكَ حَتَّى تَفْجُرَ لَنَا مِنَ الْأَرْضِ يَنْبُوعًا أَوْ تَكُونَ لَكَ جَنَّةٌ مِنْ نَخِيلٍ وَعِنَبٍ فَتُفَجَّرَ لَنَا نَهَارًا... أَوْ يَكُونَ لَكَ بَيْتٌ مِنْ زُخْرٍ أَوْ تَرْقَى فِي السَّمَاءِ وَلَنْ نُؤْمِنَ لِرَفِيِّكَ حَتَّى تَنْزِلَ عَلَيْنَا كِتَابًا نَقْرُؤُهُ قُلْ سُبْحَانَ رَبِّيَ هَلْ كُنْتُ إِلَّا بَشَرًا رَسُولًا (اسراء، آیات ۹۰ تا ۹۳) پیشنهاد کردند که برای آنان، چشمه‌هایی را روان سازد تا آنها به درآمد‌هایشان بیفزایند و بر مستضعفان حکومت کنند... چون تنها ثروت انسان را شایسته به عهده گرفتن مقام رهبری و سیادت می‌سازد ... آنان ایمان آوردن خود به حضرت محمد (ص) را به چیزی موکول کردند که می‌دانستند محال است (مغنیه، ۱۴۰۰: ۸۷/۵). تحقق بخشیدن به پیشنهاد مشرکین، در شان پیامبر (ص) نه به عنوان یک فرد بشری و نه به عنوان پیامبر الهی، نیست (طباطبایی، ۱۳۹۰ ق: ۲۰۲/۱۳)	۵
مشروط کردن وظایف دینی به برآورده شدن حاجات شناخت کافی از بزرگان دین و ظرفیت آنها	وَلَمَّا وَقَعَ عَلَيْهِمُ الرِّجْزُ قَالُوا يَا مُوسَى ادْعُ لَنَا رَبَّكَ بِمَا عَهِدَ عِنْدَكَ لَئِن كَشَفْتَ عَنَّا الرِّجْزَ لَنُؤْمِنَنَّ لَكَ وَ لَنُرْسِلَنَّ مَعَكَ بَنِي إِسْرَائِيلَ (اعراف، ۱۳۴) هنگامی که فرعونیان در چنگال بلا گرفتار می‌شدند موقتاً از خواب غفلت بیدار می‌گشتند و از موسی (ع) می‌خواستند که دست به دعا بردارد و نجات آنها را از خدا بخواهد ... آنها سوگند یاد میکردند که اگر موسی بلا را برطرف سازد به وی ایمان خواهند آورد (مکارم شیرازی، ۱۳۷۱: ۱۲۴/۶)	۶
شبهه‌افکنی برای بی‌محتوا نشان دادن آیات قرآن	وَ إِذَا مَا أَنْزَلْتُ سُورَةً فَمِنْهُمْ مَنْ يَقُولُ أَيُّكُمْ زَادَتْهُ هَذِهِ إِيمَانًا فَأَمَّا لِلَّذِينَ آمَنُوا فَزَادَتْهُمْ إِيمَانًا وَ هُمْ يَسْتَبْشِرُونَ (توبه، ۱۲۴) وقتی آیه‌ئی نازل میگردید منافقان میگفتند این آیه ایمان چه کسی را زیادت‌ر کرد، آنها با این جمله تعریض داشتند به آیاتی همانند آیه ۲ انفال که تصریح میکنند تلاوت قرآن موجب افزایش ایمان میشود (ابن عاشور، ۱۴۲۰: ۲۳۲/۱۰).	۷

تلاش برای معرفی خود به‌عنوان شخصیت اصیل	قال بَصُرْتُ بِمَا لَمْ يَبْصُرُوا بِهِ فَقَبَضْتُ قَبْضَةً مِنْ أَثَرِ الرَّسُولِ فَنَبَذْتُهَا وَكَذَلِكَ سَوَّلْتُ لِي نَفْسِي (طه، ۹۶)	۸
اطلاعات دینی بالا	دور از چشم مردم من جبرئیل را بر مرکبی دیدم که سوار بر مرکبی لشکر فرعون برای ورود در رودشکافته شده تشویق میکند، قسمتی از خاک زیر پای آن مرکب را گرفتم و ذخیره کردم، اکنون با انداختن آن در درون گوساله طلایی افکندم و این سر و صدا از برکت آن گوساله صاحب صدا شد (سیدقطب، ۱۴۲۵: ۲۳۴۹/۴)	
منحرف کردن مردم		

جدول ۱؛ نمونه‌ای از گزاره‌های کلیدی و استخراج مضامین پایه

در گام بعدی که بر تجزیه و تحلیل مجدد و نسبتاً کلان‌تر متمرکز است و جست‌وجوی مضامین^۱ خوانده می‌شود مضامین پایه مجدداً تجزیه و تحلیل، مرتب‌سازی و درنهایت با توجه به همسویی و اشتراکات مضمونی درونی، باهم ترکیب شده و در سطحی بالاتر در قالب مضامین سازمان‌دهنده دسته‌بندی می‌شوند (براون و کلارک، ۲۰۰۶: ۹۴ - ۹۸). سپس مضامین سازمان‌یافته نیز بررسی و در مجموعه‌ای از مضامین پذیرفتنی و جامع‌تر که مضامین فراگیر هستند دسته‌بندی می‌شوند. در این پژوهش همگام با ترکیب مضامین پایه، 29 مضمون سازمان‌دهنده شناسایی شد که درنهایت در ۶ مضمون فراگیر گروه‌بندی شدند.

در مرحله بعد پژوهشگر پس از بازبینی مضامین در سه سطح پایه، سازمان‌دهنده و فراگیر، شبکه مضامین را مطابق شکل شماره ۱ در این پژوهش طراحی کرده و با در نظر گرفتن دامنه و محتوای داده‌های همگون و پالایش مضامین سه سطح به عباراتی گویا و دقیق، مدل ترسیمی را تحلیل و در رابطه با کار علمی خودش استدلال نموده و به ارتباط داده‌ها با اهداف پژوهش دست پیدا می‌کند (براون و کلارک، ۲۰۰۶: ۱۰۰). به‌منظور کنترل روایی پژوهش حاضر نیز، همه مراحل تحلیل مضمون از استخراج گزاره‌های کلیدی تا کدگذاری در سه سطح پایه، سازمان‌دهنده و فراگیر و طراحی الگوی دین‌ابزاری در اختیار چهار نفر از اساتید خبره دانشگاه‌های استان آذربایجان شرقی قرار گرفت و در کدگذاری نهایی، جرح و تعدیل‌های مورد نظر خبرگان اعمال شد و مدل پیشنهادی به تأیید نهایی آنان رسید.

۳- یافته‌های پژوهش

با توجه به هدف پژوهش حاضر که طراحی الگوی قرآنی برای شناسایی پدیده دین‌ابزاری و راهکارهای مواجهه با آن است؛ ابتدا قریب به سیصد آیه برای تبیین دین‌ابزاری شناسایی شدند که پی از بررسی‌های تفسیری تعداد آن‌ها به ۱۴۱ آیه کاهش پیدا کرد که گزاره‌های کلیدی پژوهش حاضر را تشکیل دادند. سپس از هر گزاره کلیدی یک یا چند مضمون پایه که بر معانی و تفاسیر آیات مبتنی بود استخراج شد و درنهایت

1. searching for themes

۲۷۹ مضمون پایه به دست آمد. مضامین پایه نیز با توجه به اشتراکات مضمونی و درونی خود، در گروه‌های مشترک دسته‌بندی شده و در سطحی بالاتر ابتدا ۲۹ مضمون سازمان‌دهنده و در نهایت ۶ مضمون فراگیر را پدید آوردند. جدول شماره ۲ مراحل دسته‌بندی، تجمیع و گروه‌بندی این مضامین را نشان می‌دهد؛

ردیف	مضامین پایه	مضامین سازمان‌دهنده	مضامین فراگیر
۱	داشتن اطلاعات دینی بالا، شنیدن و اطلاع از سخنان خدا، شناخت کافی از قدرت الهی، شناخت کافی از بزرگان دین و ظرفیت آن‌ها، شهادت به رسالت پیامبر (ص)، گوش سپردن به سخنان پیامبر	شناخت معارف دینی	دین‌داری دین‌ابزاران
۲	عدم ایمان به آخرت، کفر باطنی عمیق، نداشتن باور قلبی، رسوخ کفر در اعماق قلوب، سستی در امور اخروی، خدا گرایی موسمی، ایمان گزینشی، ایمان موسمی و سطحی، ایمان معیشت محور، کوچک پنداری خدا	باورهای درونی	
۳	کفرورزی در پوشش ایمان، دوگانگی مواضع در خلوت و آشکار، پرستش غیر خدا در کنار قبول خدا، خواندن نماز با کسالت، پرداخت انفاق با اکراه، سوگند دروغ به صداقت سخن خود، تصور فریب خدا، تظاهر به ایمان زبانی بدون باور قلبی، مجادله با خدا، اذعان به خودفریبی، درست کردن پوشش دینی برای مفاسد خود، سختگیری و تحریم نعمت‌های حلال	تناقضات دینی	
۴	انجام رفتارهای دینی مسالمت‌آمیز، برخورد گزینشی با آیات الهی، عدم تحمل زحمت در راه خدا، گزینشی عمل کردن، پیروی از آیات تأویل‌پذیر، همکاری در امور آسان، عدم همراهی در مشکلات، عدم مشارکت در کارهای خیر	گزینش تکالیف دینی	
۵	بهانه‌گیری درباره قرآن و فهم آن، بهانه طعام خوردن پیامبر، طرح شروط غیرممکن، بهانه راه رفتن پیامبر، بهانه نازل نشدن فرشته همراه پیامبر، بهانه ثروت نداشتن پیامبر، بهانه ایمان به پیامبر پیشین، بهانه عدم	بهانه‌تراشی برای ترک تکالیف دینی	

		رؤیت خدا، بهانه درباره نحوه نزول قرآن، بهانه رسیدگی به اموال و خانواده، سوگند خوردن بر عدم توانایی	
شخصیت شناسی دین ابزاران	خلقیات اولیه واقعی دین ابزاران	خودبزرگ بینی، قدرشناسی، عدم تمایل به دریافت سخن درست، تلاش برای تبرئه خود، شخصیت پیچیده که به سختی قابل شناسایی است، بی‌اعتنایی به نصایح، چرب‌زبانی، فریفته دنیا بودن، کژفهمی عامدانه، گزافه‌گویی، کلام جذاب و فصیح زبان، غیرقابل اعتماد، نداشتن علم، خلف وعده و نقض عهد، دروغ‌گویی، مداومت بر مطالبه ادله بیشتر	۶
	نقاط ضعف دین ابزاران	تکذیب آسان سخنان خود، تحیر و اضطراب، بسته شدن دهانشان با دستیابی به مال و ثروت و موقعیت، عمل به دستورات الهی در شرایط اجبار، انفعال در برابر ادله قوی، طمع به مال و ثروت، دل‌خوشی به دستاوردهای موقت، هراس مداوم از رسوایی، دل‌خوش بودن به توبه در آینده، باعجله و شتاب‌زده عمل کردن، پیروی از پندارهای واهی و پوچ، اعتراف به گناه در شرایط دشوار، احساس خوشی از بدرفتاری‌های خود، یکسان بودن روش‌های بین نسلی، هراس از دشمن	۷
	پیامدهای اخلاقی دین ابزاری	قساوت قلب، گمراه شدن، هدایت ناپذیر شدن، طغیان مداوم، محرومیت از لطف الهی، خود فراموشی، محرومیت از توجه خدا، ترسوئی و بزدلی، دور شدن از تزکیه و هدایت، تغییر چهره انسانیت، ارتکاب عامدانه و عالمانه گناه، فراموشی خدا	۸
رفتارشناسی دین ابزاران	ظاهرسازی	تظاهر به ایمان نزد پیامبر، تظاهر به احترام به پیامبر، تظاهر به اعتقاد به معاد، تظاهر به پذیرش دین، تظاهر به رفتارهای دینی، تظاهر به ایمان در میان مؤمنان، تظاهر به خداپرستی	۹

	فریب مؤمنان	فراخواندن دیگران به خوبی‌ها، سوءاستفاده از اختلاف دین‌داران، تحریک توده‌های ناآگاه به وسیله مقدسات، صحنه‌آرایی متناسب برای فریب مردم، سوگند خوردن برای اقناع مردم به گناه، متزلزل کردن مؤمنان در مواقع بحران، خدعه و نیرنگ، تلاش برای فریب اولیا الهی	۱۰
	تحقیر مؤمنان	تهمت تظاهر به نیکوکاران، تهمت تظاهر به مؤمنان، عیب‌جویی مؤمنان، تمسخر نیکوکاران، آزار زبانی مؤمنان، استهزاء مؤمنان در جلسات خصوصی، تحقیر مؤمنان	۱۱
	تعامل با دشمنان	دوستی با بیگانگان، شباهت گفتاری به کفار، جاسوسی برای دیگران، تلاش برای ترویج کفر، پناه دادن به دشمنان، جستجوی عزت در دوستی با کفار	۱۲
اهداف دین‌ابزاری	اهداف شخصی	بلندپروازی، مقام‌طلبی، دنیاطلبی، آرزوهای طولانی، هواپرستی	۱۳
	اهداف اجتماعی	فساد اجتماعی، تغییر باورها و اعتقادات دینی مردم بر اساس خواسته‌های خود، گمراه‌سازی مردم، تکذیب آیات الهی، بازداشتن از راه خدا، سوق دادن به بدی، نهی مردم از خوبی، ایجاد لحنراف در مردم، ایجاد محدودیت برای مردم	۱۴
	اهداف سیاسی	ایجاد فتنه و فساد، ضربه زدن به اسلام، تفرقه‌افکنی دینی، تفرقه‌افکنی برای سلطه، تفرقه‌افکنی میان مؤمنان	۱۵
روش‌های دین‌ابزاری	دادن وعده‌های شیرین	ادعای اصلاح امور، ادعای احسان و نیکی به مردم، ادعای انحصارطلبی در هدایت و نجات، وعده‌های قاطع برای آینده، ادعای احسان و نیکی به مردم، ایجاد تشکیلات برای رسیدن به اهداف کلان	۱۶

بزرگنمایی درباره خودشان	انتساب خود به افراد محبوب، به رخ کشیدن کثرت مال و فرزند، ادعای ارتباط با افراد بالادست، ادعای برتری نژادی، علمی نشان دادن گمان‌های خود، تلاش برای معرفی خود به‌عنوان شخصیت اصیل، تظاهر به تأمین بودن امنیت خود، ادعای اولیای الهی بودن	۱۷
تضعیف رهبران راستین	مجادله با پیامبر، تلاش برای بی‌اعتبار سازی پیامبر، تهمت عدم استقلال پیامبر، پرسش‌های جهت‌دار به‌قصد انکار نبوت، تضعیف رهبران آسمانی، خطرناک نشان دادن رهبران واقعی، تهمت زدن به رهبران راستین، ایجاد هراس از پیامبر در مردم، دروغ‌گو نشان دادن رهبران راستین، تمسک به رهبران گذشته برای تضعیف رهبر فعلی، به رخ کشیدن دانش خود برای تحقیر انبیا، بی‌اعتبار سازی معجزه پیامبر، حمله به اعتبار اجتماعی پیامبر، تلاش برای کوچک نمایی و غیرقابل‌اعتماد نشان دادن پیامبر، انتقادهای دور از شأن پیامبر، کارشکنی و سرپیچی از دستورات پیامبر، تسلیم‌ناپذیری در برابر معجزات، آزار زبانی پیامبر، تهمت ساده‌لوحی به پیامبر، کتمان نبوت پیامبر، نسبت دادن مشکلات به پیامبر، درخواست‌های خارج از توان از پیامبران، جانشین‌سازی، افراط در مهرورزی به جایگزین‌های رهبران حق	۱۸
تردید افکنی در امور دینی	تلاش برای پایین آوردن شأن خدا، دین را به بازی گرفتن، نسبت دادن محرومیت‌ها به خدا، نسبت دادن کوتاهی‌های خود به دستورات خدا، شبهه افکنی برای بی‌محتوا نشان دادن آیات قرآن، تفسیر نادرست کلام الهی، پرسش‌های هدف‌دار در جهت انکار توحید، پرسش‌های هدف‌دار در جهت انکار معاد، گوش سپردن به‌منظور نقطه‌ضعف یافتن، جعل احکام و نسبت دادن به خدا، انتساب کارهای بد خود به خدا، نسبت دادن احکام خودساخته به خدا، نسبت دادن سخنگیری‌های خود به خدا، نسبت دادن آن دروغ‌های خود به کتاب آسمانی، استهزاء آیات الهی، اتهام زنی به خدا، دروغ بستن به خدا، بزرگ‌نمایی در امور دینی، طعنه زدن به کارهای خیر	۱۹

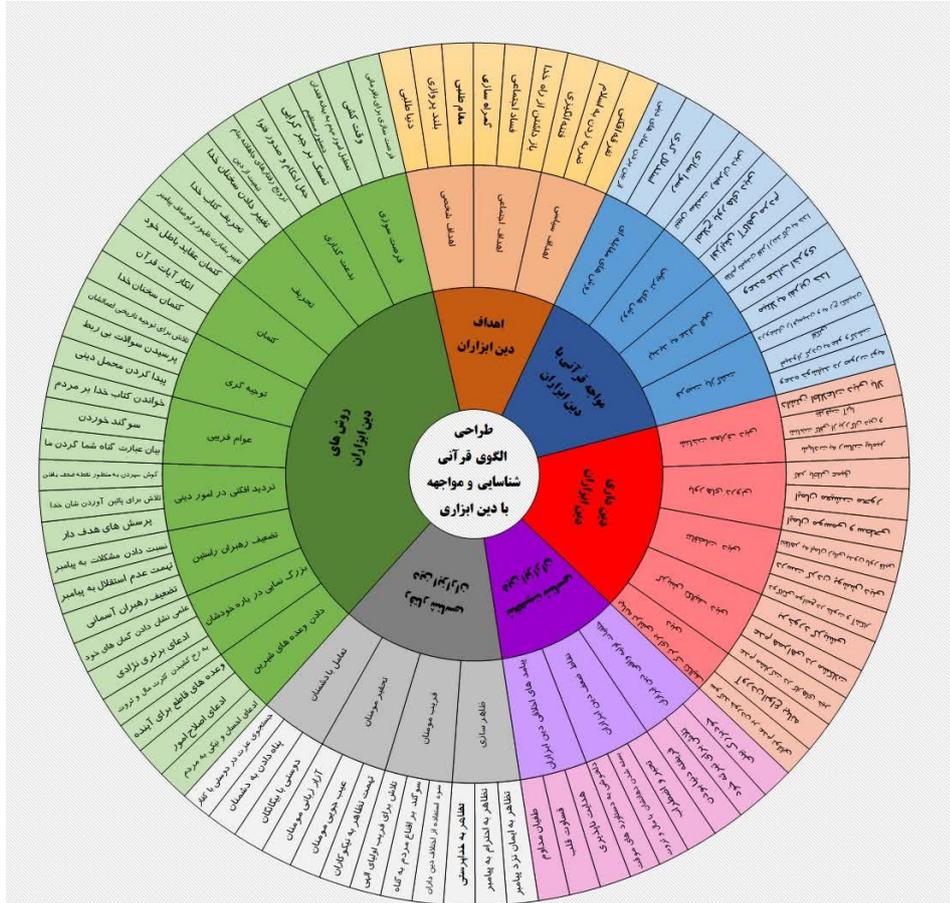
	عوام‌فریبی	ارتکاب خرافات در اماکن مذهبی، سوءاستفاده از دین با عنوان شوخی و مزاح، برجسته‌سازی نقطه‌ضعف منتقدان به‌جای پاسخ منطقی، استدلال‌های عوام‌پسند، رفتارهای عوام‌فریبانه، سوگند خوردن برای عوام‌فریبی، سوگند خوردن برای جلب نظر مؤمنان، بیان عبارت؛ گناه شما گردن ما، سوگند خوردن بر قصد خیر، سوگند خوردن بر فرمان‌بری، خواندن کتاب خدا بر مردم	۲۰
	توجیه‌گری	پرسیدن سؤالات بی‌ربط برای شانه خالی کردن از دستور الهی، مشروط کردن تکالیف و امور مطلوب به شروط سخت، سوگند به ایمان آوری در صورت وجود شرایط مقتضی، پیدا کردن محمل دینی برای کارهایشان به هر بهانه‌ای، تغییر ماه‌های حرام برای ارتکاب محرمات، مشروعیت‌سازی دینی برای محدودیت‌های خودساخته، توجیه ترک عمل‌های خود به شرایط غیرممکن، تلاش برای توجیه تاریخی اعمالشان	۲۱
	کتمان	کتمان سخنان خداوند، کتمان عقاید باطل خود، انکار آیات، اعلان کفر خود در خلوت	۲۲
	تحریف	تبدیل سخن خدا به سخن دیگر، تغییر دادن سخنان خدا، تحریف کتاب خدا، نسبت دادن سخنان خود به خدا، تغییر بشارت ظهور و اوصاف پیامبر، پیچاندن زبان و تغییر کلمات، تغییر سخنانی که شنیده‌اند	۲۳
	فرصت‌سوزی	وقت‌کشی، فرصت‌سازی برای نافرمانی در تغییر و تحول‌ها، تعطیل امور مهم به بهانه فقدان دستور مستقیم	۲۴
	بدعت‌گذاری	جعل احکام و صدور فتوا، ترویج رفتارهای جاهلانه به نام تبعیت از دین، تمسک به جبرگرایی	۲۵
مواجهه با	دین‌ابزاری	روش‌های مقابله‌ای	۲۶
		افشای تناقض‌های رفتاری آن‌ها، به چالش کشیدن اعتبار علمی آن‌ها، استدلال به تناقضات خودشان، استدلال برای تضعیف ادله آن‌ها، اجتناب از کلمات دوپهلوی، اعراض اولیای الهی، رسواسازی، طرد اجتماعی، از بین بردن نمادهای دینی فریبنده، هشدار به عواقب	

		دین‌داری موسمی، به چالش کشیدن ادعاهای آنان، دعوت به تحدی، بیان صریح جایگاه افراد، برخورد صریح و شفاف با کارشکنی‌های آن‌ها، طلب برهان و استدلال جدلی، عدم قبول عذر و بهانه	
روش‌های تربیتی		اصلاح باورها و اعتقادات دینی، افزایش سطح آگاهی و فهم مردم، تشویق به انجام رفتارهای دینی صحیح، تأکید بر برتری و منزه بودن خدا، تبیین سلامت رهبران دینی، قوت قلب دادن برای پیامبر، ترک مجالس شبیه افزا، روشنگری با معرفی نافرمانی‌های سابق آن‌ها، استدلال برای ابطال ادعای برتری، مطالبه استدلال علمی، ابلاغ تعالیم دینی، مدیریت انتظارات، پاسخ حتمی مؤمنان، فریفته نشدن به ظاهر آراسته و کلام جذاب، پایداری و مقاومت رهبران راستین	۲۷
تهدید به عذاب الهی		تهدید به عذاب شدید در آخرت، عذاب دنیوی با مال و فرزند خود، ظالم نامیدن افترا زندگان بر خدا، ظالم نامیدن تغییردهندگان کتاب خدا، ظالم نامیدن مدعی نبوت، دروغ‌گو نامیدن افترا زندگان بر پیامبر، مبتلابه نفرین خدا، رهاشدگی، فاسق شمرده شدن تغییردهندگان کتاب خدا، مبتلا به خشم و غضب خدا، سلب فرصت پاک شدن، خواری و رسوایی در دنیا، وعده عذاب اخروی، عدم هدایت ظالمان، عدم هدایت ظالمان، بی‌بهرگی و خسارت در آخرت	۲۸
فرصت بازگشت		مصمم بودن بر ادامه ارشاد و راهنمایی، وعده خوشایند در صورت توبه، امیدوار کردن به عفو و گذشت الهی، دروغشان را فهمیدن و به رخ نکشیدن	۲۹

جدول ۲؛ ترکیب و تبدیل مضامین

پس از تجزیه و تحلیل مضامین سازمان دهنده و ترکیب متناسب آن‌ها، ۶ بعد با عناوین دین‌داری دین‌ابزاران، شخصیت‌شناسی دین‌ابزاران، رفتارشناسی دین‌ابزاران، روش‌های دین‌ابزاری، اهداف دین‌ابزاران و مواجهه با دین-ابزاری به دست آمد، این ۶ بعد به ۲۹ مؤلفه یا مضمون سازمان‌دهنده متکی هستند و هر کدام از مؤلفه‌ها از

کنار هم قرار گرفتن مجموعه‌ای از مضامین پایه تشکیل شده‌اند. بر این اساس الگوی قرآنی شناسایی و مواجهه با دین‌ابزاری متشکل از ۶ بعد، ۲۹ مؤلفه و ۲۷۹ شاخص به شکل ذیل ترسیم شد.^۱

نمودار ۱: ترسیم الگوی قرآنی شناسایی و مواجهه با دین‌ابزاری

۴- نتیجه‌گیری و پیشنهادها

مردم به‌صورت فطری علاقه‌مند به مذهب هستند، لذا بسیاری از شیادان از دین سوءاستفاده کرده و مطالب خود را به نام دین و مذهب به مردم تحویل می‌دهند (قرائتی، ۱۳۸۸: ۱۴۶/۱). پژوهش حاضر این پدیده را دین‌ابزاری می‌داند و با این پیش‌فرض که علیرغم توجه قرآن کریم به دین‌ابزاری، کارهای پژوهشی قابل توجهی پیرامون آن انجام نیافته است؛ به‌منظور دستیابی به حدود و چارچوب‌ها، عوامل، زمینه‌ها، ابزار و روش‌های دین

۱. به خاطر محدودیت فضای نمودار، فقط ۸۷ مضمون پایه امکان نمایش در مدل مفهومی را داشت. تفصیل شاخص‌ها در جدول ۲ بیان شده است.

ابزاری و راهکارهای قرآنی مواجهه با آن از روش تحلیل مضمون بهره گرفت و در نهایت الگویی را برای شناسایی و مقابله با دین ابزاری طراحی کرد؛

اولین بعد دین ابزاری که در این الگو مورد توجه قرار گرفت دین شناسی و دین داری دین ابزاران است؛ مطابق الگو دین ابزاران دانش دینی قابل توجهی دارند، نسبت به اطلاعات و معارف مرتبط با اصول دینی آشنایی بالایی دارند، ولی در سطح باورهای عمیق قلبی یا در عمل، ایمانشان به ثبات و پایداری نمی رسد؛ به عبارتی دانش دینی بالا و باورهای دینی ناپایدار باعث می شود دین ابزارانی که در جامعه اسلامی زندگی می کنند دارای ایمان موسمی باشند؛ درحالی که باور قلبی از درون فرد نشئت می گیرد و چیزی فراتر از دانستن مفاهیم دینی است، این مقوله با عبارت قرآنی نیز تأیید می شود که فرموده است: «قَالَتِ الْأَعْرَابُ آمَنَّا قُلْ لَمْ تُؤْمِنُوا وَلَكِنْ قُولُوا أَسْلَمْنَا وَلَمَّا يَدْخُلِ الْإِيمَانُ فِي قُلُوبِكُمْ». داشتن ایمان موسمی می تواند منجر به تناقضات دینی گردد و دین ابزاران در دو قطبی کفر و ایمان تردد کنند که قرآن کریم در آیه شریفه «مُذَبِّبِينَ بَيْنَ ذَلِكَ لَا إِلَى هَؤُلَاءِ وَلَا إِلَى وَ مَن يُضِلِّ اللَّهُ فَلَن تَجِدَ لَهُ سَبِيلًا» (نساء، ۱۴۳) آنها را گمراه معرفی کرده است. تناقضات درونی به رفتار آنها نیز سرایت کرده و باعث می شود که افراد دین ابزار به گزینش تکالیف دینی بپردازند و تحت شرایط خاص برای ظاهر سازی به انجام برخی از تکالیف دینی تمایل داشته باشند یا از روی اجبار انجام دهند؛ اما از انجام دیگر تکالیف دینی که به طور کامل با زندگی روزمره یا خواسته هایشان تطابق ندارد خودداری کنند. به عبارتی، آنها دینی را می پذیرند که متناسب با راحتی و منافع آنها باشد و در مواقعی که تکالیف دینی با زندگی، علایق یا خواسته هایشان تطابق ندارد، ممکن است از آنها چشم پوشی کنند که قرآن با عبارت «أَفَتُؤْمِنُونَ بِبَعْضِ الْكِتَابِ وَ تَكْفُرُونَ بِبَعْضٍ» (بقره، ۸۵) آنها را سرزنش می کند. از طرف دیگر چون مردم آنها را مؤمن می پندارند و انتظار دارند برخی تکالیف دینی را انجام دهند، دین ابزاران برای توجیه ترک رفتارهای دینی خود بهانه تراشی کرده و بهانه های مختلفی درباره قرآن، پیامبر و آموزه های دینی مطرح می کنند. بهانه هایی که دامنه آن از رفتارهای شخصی رهبران آسمانی تا کیفیت نزول وحی و مسائل مالی و خانوادگی پیامبران را در بر می گیرد.

مقوله دیگر دین ابزاری، ویژگی های شخصیتی دین ابزاران است. مطابق الگو دین ابزاران افرادی خودبزرگ بین و قدرشناس و عهدشکن هستند. خودبزرگ بینی این افراد باعث شده احساس برتری نسبت به دیگران داشته باشند و برای رسیدن به اهداف خود، از دروغ گویی، چرب زبانی، گزافه گویی و اغراق در سخنان خود بهره می برند تا دیگران را فریب دهند و استدلال های مداوم رفتار خود را توجیه و خود را تبرئه می کنند. این ضعف های شخصیتی باعث شده آنها پیوسته از رسوایی که در انتظارشان است هراسناک باشند، قسی القلب و هدایت ناپذیر شوند و با دستیابی به اهداف کوتاه مدت همانند مناصب حکومتی و اموال مادی احساس رضایت کنند. این تزلزل شخصیتی در رفتارهای دین ابزاران جلوه می کند، در نتیجه آنها را به افرادی غیر مسؤولیت پذیر و متمایل به فرار از حقیقت تبدیل می کند که نمی توانند در برابر چالش های قوی ایستادگی کنند و از نظر اخلاقی

و روانی به افرادی متحیر، سرگردان و مضطرب تبدیل می‌شوند که در مواجهه با مسائل پیچیده و ناپایدار، احساس بی‌اطمینانی و نگرانی می‌کنند و قادر به اتخاذ تصمیمات منطقی نیستند.

مقوله سوم که رفتارشناسی دین‌ابزاران است همسو با دو مقوله قبلی است؛ چراکه مطابق آیه «إِلَّا الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ وَ تَوَّاصُوا بِالْحَقِّ وَ تَوَّاصُوا بِالصَّبْرِ» (عصر، ۳) انتظار است ایمان قلبی و عمل صالح همراه باشند و با توجه به عقاید متناقض و سطحی دین‌ابزاران، به‌طور طبیعی رفتارهای آنها نیز از سطح پایین و متناقض برخوردارند؛ رفتارهای آنها مطابق انتظار در چهار بعد ظاهرسازی، فریب مؤمنان، تحقیر مؤمنان و تعامل با دشمنان دسته‌بندی شد؛ آنها با ظاهرسازی می‌کوشند عقاید باطل و اهداف منفی و نادرست خود را پنهان کنند؛ و این تظاهرها که همه رفتارهای دینی به‌خصوص عبادات ریاکارانه و تعامل و تبعیت‌گزینی و ظاهری از رهبران دینی را شامل می‌شود پرده‌ای است که فریب و تحقیر مؤمنان و درعین حال تعامل با دشمنان دین یا مخالفان جامعه اسلامی را پوشش می‌دهد.

مقوله چهارم اهداف دین‌ابزاران را در سه مؤلفه شخصی، اجتماعی و سیاسی دسته‌بندی می‌کند؛ وجه مشترک همه آنها سلطه بر مردم، کسب منافع مادی، ایجاد انحراف از مسیر الهی و ترویج فساد، فتنه و تفرقه در جامعه دین‌داران است. بر این اساس روش‌های متناسبی را به کار می‌برند که این اهداف را تأمین کنند.

مقوله پنجم به روش‌های دین‌ابزاری پرداخته است؛ روش‌هایی که با همه مقولات سازگارند و با ویژگی‌های دین‌داری و دین‌شناسی، شخصیتی، رفتارشناسی و اهداف دین‌ابزاران همخوانی دارند؛ آنها با وعده‌های اعتماد و حمایت مردم را جلب می‌کنند، خود را دلسوز، خیرخواه و ناجی مردم معرفی می‌کنند تا وفاداری و حمایت و اعتماد عمومی را جلب کنند و چنانکه قرآن فرموده: «قَالُوا إِنَّمَا نَحْنُ مُصَلِحُونَ» (بقره، ۱۱) خود را اصلاح‌گران اجتماعی معرفی می‌کنند که هیچ‌کس نمی‌تواند جایگزین آنها باشد؛ به همین منظور درباره خود بزرگ‌نمایی می‌کنند و با ادعاهایی همانند برخورداری از دانش و توانایی‌های خاص مادی و معنوی، ارتباطاتی و انتساباتی که با شخصیت‌های معتبر و محبوب دارند و بزرگ‌نمایی درباره اندوخته‌های مادی و معنوی خود به‌عنوان نمادهای موفقیت، برتری اجتماعی خود را به رخ کشیده و حس احترام مردم را برمی‌انگیزند و برای اینکه مردم را به خود راغب‌تر کنند القا می‌کنند که خودشان در امنیت کامل هستند ولی به خاطر مردم در میادین سخت گام نهاده‌اند. آنها در راستای جذب مردم به خودشان، همه کسانی را که مانع اهداف خود ببینند از سر راه برمی‌دارند؛ بنابراین طبیعی است که وجود رهبران دینی راستین برایشان قابل تحمل نباشد. به همین دلیل آنها با روش‌های فراوانی از قبیل تهمت زدن، اهانت، انتقادهای نابجا، نسبت‌های ناروا، سرپیچی از دستورات، جانشین‌سازی و ... همواره می‌کوشند رهبران راستین را ترور شخصیتی کرده و اعتماد مردم به آنها را کاهش دهند. مبارزه آنها با نمادهای دینی راستین انحصار به رهبران ندارد بلکه با روش‌های متعدد در امور دینی راستین تردیدافکنی می‌کنند و با عوام‌فریبی، توجیه، تحریف دین، کتمان حقایق و از بین بردن فرصت‌هایی که برای دین و دین‌داران راستین

وجود دارد اعتبار دین راستین را در نزد مردم کاهش داده و برای بدعت‌هایی که ایجاد کرده‌اند زمینه طرح و پذیرش فراهم می‌کنند.

الگوی پیشنهادی نشان می‌دهد دین ابزاری یک پدیده ترکیبی و پیچیده است، بنابراین مواجهه با آن هم بایستی از رویکردی چندجانبه برخوردار باشد و در جوامع مختلف و در شرایط گوناگون به روش‌های مختلفی صورت پذیرد. مقوله ششم مواجهه با دین ابزاری را در دو سطح نخبگان و عموم جامعه پیشنهاد می‌دهد؛ مواجهه در سطح علمی و نخبگانی مبتنی بر استفاده از دلایل منطقی، استدلال‌های علمی، جلسات مناظره و افشای تناقضات رفتاری و بی‌اعتبار کردن ادعاهای آنان است تا ماهیت واقعی این افراد آشکار و از فریب خوردن مردم جلوگیری شود، در سطح عموم نیز بایستی روش‌های تربیتی گسترده به کار گرفته شود و مردم در آموزش‌های پایه‌ای دینی، افزایش آگاهی، اصلاح باورهای دینی و رفع شبهات، تقویت روحیه پرسشگری و نقد، تقویت هویت دینی، اجتماعی، فرهنگی و اخلاقی و تشخیص رفتارها و تعالیم دینی اصیل از نوع نمایشی آن به قدری ارتقا پیدا کنند که از تأثیرات منفی دین ابزاران مصون بمانند و از مسیر صحیح تعالی دینی، اخلاقی و اجتماعی خود خارج نشوند.

در کنار روش‌های ایجابی که در قالب فعالیت‌های علمی، فرهنگی و تبیینی انجام می‌شود خداوند نیز با هشدارها و اندازهای فراوان دین ابزاران را مذمت کرده و به عذاب و رسوایی در دنیا و عذاب خوارکننده در آخرت وعده داده است، اما همچنان همانند سایر گناه‌کاران از رحمتش ناامید نکرده و در توبه را برایشان باز نموده است. پژوهش حاضر در نوع خود اثر بدیعی بود و الگویی را ارائه داد که دین و دین‌داری را با حقیقت انسان و وجوه مختلف زندگی وی مرتبط می‌داند که اگر به شکل صحیح انجام گیرد دستاوردها و ثمرات ارزشمند دین‌داری در تمام ابعاد زندگی بشری نمودار خواهد شد، ولی اگر پدیده دین‌ابزاری مهار نشود نمی‌توان از دین و دین‌داری انتظار فایده و دستاوردهای مثبت داشت. امید است پژوهشگران و اندیشمندان حوزه‌های فکری مختلف با تلاش‌های عالمانه خود ابعاد متعدد این پدیده نامبارک و آسیب‌زا در حوزه دین را که تمام ارکان جامعه را به چالش کشیده و پیامدهای فردی و اجتماعی فراوانی را ایجاد می‌کند مورد بررسی‌های دقیق‌تر قرار داده و برای رفع آن گام‌های علمی و عملی مؤثر بردارند.

۵- پیشنهادها

- پیچیدگی دین‌ابزاری اقتضا می‌کند پیامدهای منفی آن در مشکلات فردی و اجتماعی محدود نشود؛ بلکه ممکن است آثار منفی آن ساختارهای فرهنگی، اجتماعی و سیاسی را نیز تحت تأثیر قرار دهد؛ به همین دلیل پیشنهاد می‌شود:
- تلاش برای پیشگیری و مقابله با دین ابزاری در اولویت پژوهش‌ها و فعالیت‌های جامعه‌شناسان قرار گیرد؛ همچنین ب همین دلیل که دین ابزاری می‌تولند تأثیرات منفی زیادی بر سلامت روانی افراد

- بگذارد و آنان را دچار اضطراب، افسردگی، احساس گناه، کاهش عزت‌نفس و اختلالات هویتی کند، مقتضی است روان‌شناسان با تحلیل و شفاف‌سازی این آسیب‌ها، به پیشگیری از دین‌ابزاری و استفاده نادرست از آن در جامعه کمک نمایند.
- با توجه به راهکار پیشنهادی الگو، بایستی آگاه‌سازی در سطح نخبگان و عموم جامعه انجام شود؛ که به نظر می‌رسد برگزاری جلسات تبیینی و کرسی‌های آزاداندیشی در دانشگاه‌ها با محوریت موضوع، نقطه شروع مناسبی برای معرفی و مقابله با این پدیده باشد. در سطح عموم جامعه نیز انتظار است صداوسیما و سایر رسانه‌ها با عبور از محتواهای سطحی و تولید برنامه‌های مفید که مخاطب را با دین واقعی و دین‌داری نمایشی آشنا می‌کند نقش مؤثری در ارتقای فرهنگ اسلامی و پیشگیری از سوءاستفاده دینی ایفا کند.
 - لازم است راهکارهای اداری جامع و قانونی برای مقابله با دین‌ابزاری اجرایی شود. این راهکارها باید در قالب مقررات قانونی، نظارت‌های شفاف، آموزش‌های مستمر و ایجاد نهادهای نظارتی مستقل پیاده‌سازی شوند، همچنین دستورالعمل‌های گزینشی برای سازمان‌های نظام اسلامی باید به گونه‌ای طراحی شوند که بر اصالت عمل، خودسازی و درونی‌سازی دین تأکید داشته باشد و از تظاهر به دین‌جوگیری کنند.

فهرست منابع

- قرآن کریم؛ ترجمه محمد مهدی فولادوند
 نهج‌البلاغه، ترجمه محمد دشتی
 ابن‌ابی‌الحدید، عبدالحمید (۱۳۸۷ ق)، شرح نهج‌البلاغه، به کوشش محمد ابوالفضل. ابراهیم، قاهره، انوارالهدی
 ابن‌عاشور، محمدطاهر (۱۴۲۰). *تفسیر التحریر و التنبؤ*، بیروت، موسسه التاريخ العربی
 ادیب، عادل (۱۳۳۶). *زندگی تحلیلی پیشوایان ما*، ترجمه اسدالله مبشری، تهران، دفتر نشر فرهنگ اسلامی
 پاینده، ابوالقاسم (۱۳۲۴). *نهج الفصاحه، تهران، سازمان انتشارات جاویدان*
 تمیمی آمدی، عبدالواحد (۱۳۷۸) *غررالحکم و دررالکلم*، تهران، دفتر نشر فرهنگ اسلامی
 حرّانی، ابن شعبه (۱۳۷۶). *تحف العقول*، تهران، آل علی
 دلشاد تهرانی، مصطفی (۱۳۹۵). *رهزنان دین: آسیب‌شناسی دین و دین‌داری در نهج‌البلاغه*، انتشارات دریا
 سیدقطب، محمد شاذلی (۱۴۲۵). *فی ظلال القرآن*، بیروت، دارالشروق
 صدیقی، مهدی (۱۳۹۵). *آسیب‌شناسی رفتار ضد دینی دین‌داران با تکیه بر قرآن و حدیث*، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه تربیت دبیر شهید رجایی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی
 طباطبایی، محمدحسین (۱۳۷۴). *المیزان فی تفسیر القرآن*، قم، دفتر انتشارات اسلامی
 علیان‌سب، سیدحسین (۱۳۹۷). بررسی راهکارهای پیشگیری از تضعیف قدرت نرم رهبری انقلاب اسلامی با تکیه بر آموزه‌های قرآنی، *فصلنامه پژوهش‌های انقلاب اسلامی*، شماره ۲۴، صفحات ۷۵-۹۵

قزائتی، محسن (۱۳۸۸). *تفسیر نور*، قم، مؤسسه فرهنگی و اطلاع‌رسانی تبیان

محمدی، محمدحسین (۱۳۸۸). *هزارویک حکایت اخلاقی*، قم، صالحان

مرکز بررسی اسناد تاریخی (۱۳۷۸). *تغییر لباس و کشف حجاب به روایت اسناد*، تهران، مرکز بررسی اسناد تاریخی

مغنیه، محمدجواد (۱۴۲۴). *تفسیر الکاشف*، تهران، دارالکتاب الاسلامی

مکارم شیرازی، ناصر و دیگران (۱۳۷۴). *تفسیر نمونه*، تهران، دارالکتب الاسلامیه

میرزانی، بیتا (۱۳۹۵). *آسیب شناسی دینداری از منظر قرآن کریم*، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه بین‌المللی امام خمینی (ره) قزوین، دانشکده الهیات و معارف اسلامی، رشته علوم قرآن و حدیث

نصر بن مزاحم (۱۴۰۴ ق). *وقعه الصفین*، قم، منشورات مکتبه آیه الله المرعشی النجفی

منابع انگلیسی

Braun, V. & Clarke, V. (2006). Using thematic analysis in psychology. *Qualitative research in psychology*.